

VUKMAN PÉTER

## Határ menti mindennapok Felsőszölnöktől Murakeresztúrig (1948–1953)\*

**Everyday life in the vicinity of the Hungarian–Yugoslav border from Felsőszölnök to Murakeresztúr (1948–1953).** The escalation of the Soviet–Yugoslav conflict and the tense Hungarian–Yugoslav relationship had a fundamental impact on the lives of those living near the Hungarian–Yugoslav border. The aim of this study is to examine how the conflict affected the daily lives of those living near the border, examining the area from today’s Slovenian–Austrian–Hungarian border triangle to the confluence of the Drava and Mura rivers. The article sheds light on the various forms of border incidents, it shows how the conflict made the daily lives of those living near the border difficult, and it briefly illustrates the spying activities. The conclusions are primarily based on the papers of the National Border Guard Command kept in the National Archives of Hungary.

**Keywords:** Hungarian–Yugoslav relations (1948–1953), Soviet–Yugoslav conflict (1948–1953), everyday life, border incidents, border studies

1948 tavaszán a Szovjetunió újabb, „mini hidegháborús” frontot indított Jugoszlávia ellen. Az éleződő hidegháború egyre feszültebb légkörében Joszip V. Sztálin többé nem tolerálta Josip Broz Tito és a jugoszláv kommunista vezetés önálló fellépéseit és egyfajta balkáni hegemonia kialakítására irányuló törekvéseit. Sztálin „csendet és rendet” követelt az érdekszférájának tekintett kelet-európai térségben, és mivel a szovjet hegemon törekvéseket leginkább a jugoszlávok veszélyeztették, elsőként a jugoszláv kommunistákat kívánta rendre utasítani. A két ország közti feszültség már 1948 februárja, a jugoszláv és a bolgár kommunista vezetés Moszkvába rendelését követően fokozódott, arról a világ a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának 1948. június 28-án nyilvánosságra hozott, a Jugoszlávia Kommunista Pártjának (JKP, 1952-től Jugoszláv Kommunisták Szövetsége, JKSZ) vezetését nyíltan elítélő határozatából értesült. Sztálin azonban elszámította magát. A jugoszláv vezetés és az ország lakossága felsorakozott Tito mögött, a második világháborús partizánharcok mítosza után újabb legitimációs erőt biztosítva számára. A határozatot követően így a szovjet érdekszféra országaiban felerősödött a Tito és a kommunista jugoszláv vezetés elleni propaganda- és rágalomhadjárat, sorra mondták fel a Jugoszláviával kötött

---

\* Tanulmányom a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatásával, a „Hatalmi politika és mindennapok, magyarok és délszlávok a bajai háromszögben (1945–1956)” téma keretében valósult meg.

különféle megállapodásokat, egyezményeket és szerződéseket, állandósultak a határincidensek, és lebegtették a Jugoszlávia elleni katonai támadás lehetőségét. Albániában, Bulgáriában és Magyarországon Tito-ellenes kirakatpereket rendeztek, míg a titóizmus és a jugoszlávbarátság vádja több más későbbi kelet-európai perben is rendre előkerült. A Jugoszlávia elleni nyomásgyakorlás fokozása az osztályellenség állandó keresésével, az osztályharc fokozódásának ideológiájával, az éberség követelésével (hiszen Titóék példája arra is rávilágított, hogy az ellenség már a Párt soraiba is beépült) paradox módon a kelet-európai szovjet csatlósrendszerek megszilárdulásához is hozzájárult.

A Jugoszlávia elleni rágalomhadjáratból Magyarország is tevékenyen kivette a részét. Rákosi Mátyás és a magyar kommunista vezetés talán korábbi jugoszlávbarát szimpátiáját is feledtetni kívánta, és Titóból, a nemzetközi munkásmozgalom hőseiből rövid időn belül az „imperializmus láncos kutyáját” kreálta. Mindezen folyamatok a magyar–jugoszláv határon (is) kiépülő műszaki határzárral és a határövezetből történő kitelepítések rémével együtt a határ közelében élők mindennapjaira is alapvető hatást gyakoroltak. Tanulmányomban ezen mindennapok néhány részletére térek ki a Muravidékkel és a Muraközzel határos magyar határszakasz vonatkozásában, vagyis a mai szlovén–osztrák–magyar hármashatártól kezdve a Dráva és a Mura folyók összefolyásáig terjedő terület magyar határfalvait vizsgálva, Felsőszölnöktől Murakeresztúrig.

Tanulmányomat négy nagyobb szerkezeti egységre osztottam. Az első részben röviden áttekintem az 1948–1953 közti magyar–jugoszláv kapcsolatok témám szempontjából legrelevánsabb állomásait. A második részben a határsértések és határincidensek változatos formáit világítom meg néhány jellemző példával, majd a harmadik fejezetben azt vizsgálom, miként nehezítette meg a konfliktus a határ közelében élők mindennapjait. Itt térek ki arra is, hogy a határőrök alkalmanként milyen szerepet játszottak a határ két oldalán élők közti kapcsolatok fenntartásában. A záró fejezetben a korabeli kémháborút mutatom be két, a térségből származó rövid esettanulmány alapján.

A jelen tanulmány témáját alapvetően levéltári források alapján fejtem ki, a vonatkozó levéltári alapkutatásokat legfőképpen a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában folytattam. A megírás során elsősorban a Határőrség Országos Parancsnokságának (HOP) korabeli irataira támaszkodtam. A határőrség ugyanis minden határsértést, határincident, a határon történő sikeres vagy sikertelen szökési kísérletet dokumentált, jegyzőkönyveket, jelentéseket készítve azokról. A száraz, bürokratikus, leíró jellegű nyelvezet mögött ugyanakkor kellően felsejlik a hétköznapi világ, több esetben szó szerint is megszólalnak a korabeli szereplők és néhány alkalommal a kor propagandisztikus és ideologikus értékvilágába is betekintést nyerhetünk. Fontosnak tartom ugyanakkor, hogy a magyar levéltári forrásokból leginkább a határ magyar oldalának mindennapjaiba nyerhetünk betekintést, a jugoszlávok által elkövetett határsértéseket és -provokációkat ismerhetjük meg, ezáltal a tanulmányból kirajzolódó kép bizonyos értelemben csak egyoldalú lehet. A másik oldal megismerése mindenképp szlovéniai és horvátországi levéltárakban folytatott kutatást tenne szükségessé. Mindezen megszorításokkal együtt is úgy vélem, a források révén érzékletes képet kaphatunk az 1948–1953 közti időszak határ menti mindennapjaiból.

### **A magyar–jugoszláv kapcsolatok megromlása**

A magyar–jugoszláv pártközi kapcsolatokban már 1948 tavaszától, tehát még a szovjet–jugoszláv konfliktus nyilvánosságra kerülése előtt megfigyelhetők voltak a romlás jelei. Az

1948-as forradalom centenáriumán rendezett ünnepségekre Budapestre érkező Kliment J. Vorosilov szovjet marsall már célozgatott az ellentétekre,<sup>1</sup> a Magyar Kommunista Párt (MKP) KB április 8-án elfogadott határozatában egyöntetűen felsorakozott Sztálin mögött.<sup>2</sup> Rákosi május 21-én azt is felajánlotta, hogy a szovjet–jugoszláv ellentétek fontosságára való tekintettel hajlandó elhalasztani az MKP és a Szociáldemokrata Párt júniusra tervezett egyesülési kongresszusát. (A halasztásra végül nem került sor, a két párt 1948. június 12-én Magyar Dolgozók Pártja, MDP, néven egyesült.)<sup>3</sup>

Az irányváltás első nyilvános jeleként Rákosiék azonnal nyomást gyakoroltak a különböző jugoszláv orientációjú és délszláv kisebbségi szervezetekre. A Magyar–Jugoszláv Társaság második (és egyben utolsó) közgyűlése (1948. március 20.) botrányba fulladt, a teljes fordulatszámra kapcsoló jugoszlávellenes propaganda és nyomásgyakorlás részeként Rákosiék a magyarországi délszláv kisebbségi szervezet és vezetői ellen is támadást intéztek. Antun Rob parlamenti képviselőt, miután nem volt hajlandó nyíltan elítélni a JKP politikáját, a jugoszláv diplomaták július 2. éjjelén kimenekítették az országból. Július közepén a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségét (MDDSZ) megfosztották autonómiájától, központi vezetését feloszlatták, a vezetőségi tagokat letartóztatták (köztük Ognyenovics Milán főtítkárhelyettest, az egy évvel későbbi Rajk-per hatodrendű vádlottját).<sup>4</sup>

Ezzel egy időben egy minden addiginál súlyosabb incidens terhelte meg a magyar–jugoszláv kapcsolatokat. Miloš Mojić, a *Naše novine* munkatársa július 10-én a budapesti Rókus kórházban belehalt löfegyver okozta sérüléseibe, a gyanú árnyéka pedig órákon belül Živko Boarov jugoszláv sajtóattaséra vetült. A különösen nagy port felvert gyilkossági ügyben rejlő lehetőséget Rákosi a legteljesebb mértékben ki kívánta aknázni. Boarov ügyéből szerettek volna egy monstre, jugoszlávellenes pert kreálni, de a zavaros ügy miatt ettől végül elálltak, azt „csak” propagandalehetőségként használták fel.<sup>5</sup> A jugoszlávellenes vádak azonban már készen álltak, azokat később Rajk László 1949. szeptember 16-án kezdődő koncepció perében használták fel.<sup>6</sup>

A Jugoszlávia elleni nyomásgyakorlás részeként Magyarország is sorra mondta fel a korábban kötött szerződéseket, megegyezéseket és konvenciókat, és 1948 augusztusa és 1950 februárja között negyven jugoszláv diplomatát és követségi alkalmazottat utasított ki az ország területéről. A Tájékoztató Iroda 1948-as határozatától 1952 végéig jugoszláv kimutatások szerint összesen 5359 esetben történt határincidens, az esetek több mint felében

<sup>1</sup> Rákosi 1997, 653.

<sup>2</sup> Ripp 1998, 54–57. A szovjetek az MKP határozatát annyira mintaszerűnek tekintették, hogy azon nyomban el is küldték a többi kommunista párthoz. Uo.

<sup>3</sup> MNL OL M-KS 274/10. 17. ő. e., 4–5. Szándékáról Rákosi az MKP PB előző napi (1948. május 20.) ülésén *pro forma* kikérte a testület hozzájárulását a levél elküldéséhez (MNL OL M-KS 274/3. I-147. ő. e., 1).

<sup>4</sup> A magyar–jugoszláv és a délszláv kisebbségi szervezetekre gyakorolt nyomás kapcsán lásd: A. Sajti 2011; Vukman 2016, 58–62.

<sup>5</sup> A Boarov-ügyre lásd: Ripp 1998, 54–57; Gellért Kis 1987, 27–29; Szakács–Zinner 1997, 389–396; Zinner 2013–2014, I. kötet 191–252. közti fejezetét, különösen: 191–219.

<sup>6</sup> A Rajk-perre vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom a teljesség igénye nélkül: Varga 2000, 11–25; Kiszely 2000, 151–214; Hódos 1990, 20–99, és a később elérhetővé vált, zömmel magyarországi levéltári források tükrében kibővíve Hódos 2005, 21–161. A Rajk-per teljes vádirata, a tárgyalás és az ítélet olvasható: Zinner 1989. A per hátteréről további hasznos olvasatot nyújt: Hajdu 1992. A frissebb szakirodalom közül: Ötvös 2012; Zinner 2013–2014.

(szám szerint 2886 alkalommal) a magyar–jugoszláv határszakaszon.<sup>7</sup> Mindeközben szabályos kémháború is zajlott a két ország között.<sup>8</sup>

A határincidensek és a vélt/valós kém- és ügynöki tevékenységek mellett a Jugoszlávia elleni „hidegháborús pszichózis” újabb elemét a jugoszlávok elleni katonai támadás lebegtetése jelentette. Habár memoárjában Király Béla vezérkari ezredes, a gyalogság parancsnoka (1949–1950) úgy emlékezett, hogy 1949 óta készültek Jugoszlávia megtámadására, Sztálin csak 1951 januárjában adott utasítást a kelet-európai haderő erőltetett ütemű fejlesztésére. A magyar haderő 1949–1955 között védekező jellegű volt, Jugoszláviára a hadvezetés azért fordított kitüntetett figyelmet, mert közvetlen támadást leginkább ebből az irányból vártak. Minden valószínűség szerint a hadsereg mozgósítására vonatkozó terv tehát nem a támadás, hanem a védelmi előkészületeknek volt része.<sup>9</sup> A déli határszakasz műszaki megerősítési terveit egyébként már 1948 novemberére elkészítették, és az első ütem részeként 1949 elejétől az egysoros drótkerítést kétsoros drótakadállyal váltották fel a teljes jugoszláv határszakaszon. Felszántottak továbbá egy 10–15 méter széles határsávot, hogy ezzel könnyítsék meg a határártjárások ellenőrzését. Az ütem teljes végrehajtására 1950 januárja–augusztusa között került sor, a megfelelő ürügyet a Szeged melletti Lengyelkapolnán (ma Zákányszék) történt dulakodás és Kiss Imre, az MDP helyi aktivistájának meggyilkolása jelentette. Habár az 50 ezer lakosnál nagyobb városokat kivonták a rendelkezés hatásköréből, az így is mintegy 15 járást és 310 települést érintett 290 ezer lakossal. A határövezet kialakításával összefüggően mintegy 3500–4000 főt telepítettek ki, részben határvédelmi okokból, részben nemzetiségük miatt, de belpolitikai okokból megkezdődött a szerzetesek áttelepítése is.<sup>10</sup>

### Határincidensek, határsértések

A szovjet–jugoszláv kapcsolatok elmérgesedésével a határincidensek szó szerint a határ két oldalán élők mindennapjainak részévé váltak. Habár tény, hogy különféle incidensek a konfliktust megelőző időszakban is történtek, 1948 tavaszától a határincidensek száma megsokszorozódott, és részét képezte a Jugoszlávia és a szovjet tábor közti feszültség eszkalálódásának. A kapcsolódó jegyzékváltások és az azokról beszámoló sajtóhírek révén minden incidens, legyen szó akár egyszerű átkiabálásról vagy emberélelet követelő súlyos tűzpárbajról, propagandafunkcióval is bírt.

Ahogy már említettem, a jugoszláv kimutatások szerint a konfliktus nyilvánosságra kerülésétől (1948. június) 1952 végéig 5359 esetben történt határincidens, az esetek több mint a felében (szám szerint 2886 alkalommal) a magyar–jugoszláv határon. A Határőrség Országos Parancsnokságának iratai között található éves összegző adatsorok<sup>11</sup> szerint a jugoszláv állításokhoz képest jóval kevesebb esetben történt határincidens és határprovoká-

<sup>7</sup> *White Book* 1951, 447–471. táblázatai

<sup>8</sup> Jakus 2010; Ritter 2012; Vukman 2017, 163–170.

<sup>9</sup> Király 1989, 165–167; Király 1995, 233–235; Okváth 1998, 117–121 és 139; Okváth 2006, 34–53 és 1. link.

<sup>10</sup> A magyar–jugoszláv határövezet létrehozására lásd: Orgoványi 2001.

<sup>11</sup> Mind a magyar, mind a jugoszláv külügyminisztérium a konfliktus éve alatt sokszor adott át olyan tiltakozó jegyzéket, amelyben több, esetenként akár több tucat határincidensre is utalást tettek. Mivel ezek a jegyzékek általában szűkebb időszakokat ölelnek át, azokból több évre vonatkozó számadatokat nem lehet kinyerni.

ció a két ország közös határán. A korabeli magyar adatok már-már szinte töredékét jelentik a jugoszláv számsoroknak. Eszerint 1950-ben 169 határprovokáció történt a magyar–jugoszláv határ teljes hosszában (Magyarország teljes határszakaszán összesen 206 eset történt), melynek valamivel több mint felét a tanulmányomban vizsgált szakaszon követték el: a zalaegerszegi parancsnokság területén 30 provokáció, a nagykanizsai szakaszon pedig 64 provokáció történt.<sup>12</sup> Megközelítőleg hasonló arányokat tapasztalhatunk a két évvel későbbi összesítő kimutatásból is: a zalaegerszegi határszakaszon 90 esetben, a nagykanizsain pedig 140 esetben történt provokáció. Összevetésül, a pécsi határszakaszon 64, a kiskunhalasi szakaszon 132 provokációt rögzítettek.<sup>13</sup>

A határincidensek meglehetősen változatos formát ölthettek: átkiabálásokról, a határsáv egy szakaszának a megvilágításáról, a műszaki határzár megrongálásáról, átlövésekről és a másik ország légtérének megsértéséről egyaránt olvashatunk a forrásokban. Ez utóbbi kapcsán megjegyzem, hogy 1950. szeptember 8-án a reggeli órákban pár percre Murakeresztúr térségében tartózkodott egy jugoszláv repülőgép a magyar légtérben. Miután a gép 200–250 méter magasságban elrepült a vasúti híd felett, és két kört írt le a község fölött, megközelítőleg öt perc után Molnári irányában visszarepült Jugoszláviába.<sup>14</sup> Bő fél évvel később (1951. június 25-én) egy eredetileg feltehetően amerikai gyártmányú géppel és valószínűleg felderítési céllal a jugoszlávok a kútfeji tankállomás felett tettek egy kört, majd pár perc múlva távoztak az ország légtéréből.<sup>15</sup> A katonai és provokatív célzatú berepülések mellett előfordult, hogy a kedvezőtlen időjárás vagy a pilóta navigációs hibájából az ország légterébe tévedt egy-egy polgári repülőgép. Ez történhetett 1951. június 9-én Felsőszölnöknél is, amikor Ausztria felől két percre idegen repülő tartózkodott Magyarország felett. Habár a magyar határőrizeti szervek elfogadták a hivatalos jugoszláv tájékoztatást, miszerint a Bécs–Belgrád menetrendszerinti járat tévesztett irányt, ennek ellentmondva, a konfliktus feszült légkörében mégis egyértelmű provokációt láttak az eset hátterében.<sup>16</sup>

A határincidensek egy jelentős része valóságban apró-cseprő provokáció volt. Számos esetben a jugoszláv határőrök köveket, földgönggyöt, különböző nagyságú fatuskókat, fadorongokat vagy éppen almacsutkát dobtak a műszaki határzár közé (mint ahogyan az a rédicsi őr területén 1951. július 5-én történt) vagy a közelben szolgálatot teljesítő magyar határőr járőrök felé.<sup>17</sup> Más esetben jugoszláv határőrökutyaikat kötötték ki a műszaki zárhoz,

<sup>12</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 45. d. 013. fsz. Határőrizettel kapcsolatos iratanyagok. Összefoglaló jelentés.

<sup>13</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1952. 17. d. 314. fsz. 1952. év határőrizeti nyilvántartása.

<sup>14</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 47. d. 160. fsz. Jugó. rep. gép berepülése Murakeresztúr felé, 1950. szeptember 11.

<sup>15</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 16. d. 182. fsz. A kútfeji őrön történt berepülés tárgyában kivizsgáló jelentése, 1951. június 29.

<sup>16</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 17. d. 443. fsz. A felsőszölnöki őr területén ismeretlen nemzetiségű rep. gép által történt határsértés VI. 9., 1951. június 11.

<sup>17</sup> A teljesség igénye nélkül: MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 79. fsz. Jugoszláv határszervek részéről elkövetett provokáció, 1951. március 21.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 84. fsz. Jugo. határőrök által elkövetett provokációról jelentés, 1951. március 26.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 16. d. 250. fsz. A Kútfeji őr területén a jugók részéről járőrünk megdobása tárgyában, 1951. augusztus. 21. 86.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 16. d. 253. fsz. Jugó szervek által elkövetett provokáció kivizsgálása Magyarországi őr területén VIII. hó 23-án, 1951. augusztus 30.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 16. d. 201. fsz. A Rédics-i őr területén történt átdobálás tárgyában, 1951.

zavartak át a magyar határsávba, uszítottak a magyar járőrökre vagy a határsáv közelében nyomkarbantartást végző helyi munkásokra.<sup>18</sup> Egymás rémítgetésén túl a dobálások és a határorkutyák átzavarása gyakorlati célokat is szolgált: az aknára eső tárgyak vagy az arra lépő állatok felrobbantak, ezáltal hasznos információhoz juttatták a jugoszlávokat az aknák elhelyezkedésére nézve. Az aknamentes sávok ilyen módon történő kialakítása pedig kéme- és ügynökök átdobását is elősegíthette.

Gyakori provokációnak számított, hogy a jugoszláv határőrök a magyar járőrök közelé-  
ledtére fegyverük zárványát csattogtatták, és a járőrök felé céloztak vagy néhány lövést  
adtak le irányukba.<sup>19</sup> Habár feltételezem, hogy az esetek nagy többségében inkább provoka-  
tív célú „bosszantásokról” lehetett szó, a rosszul (vagy más szempontból túl precízen) cél-  
zott lövedék könnyen súlyos testi sérülést okozhatott. Előfordult, hogy a jugoszlávok rövid  
géppuskasorozatot adtak le a magyar járőrökre,<sup>20</sup> míg más esetekben komoly tűzpárbaj  
bontakozott ki. Kercaszomor közelében 1951. augusztus 7-én este 9 óra után a berki-hegyi  
karola irányából a jugoszláv határőrök géppisztolytűzet nyitottak a figyelőállásban lévő  
magyar járőrre, majd az ellenőrző körútját végző őrsparancsnokra. A kibontakozó tűzpárbaj  
közel 40 percig tartott. A felsőszölnöki határőrs területén pedig 1951. szeptember 15-én  
este 10 óra körül bontakozott ki egy 30–40 perces tűzpárbaj, amely során jugoszláv fegyve-  
res erők 40–50 géppisztolysorozatot, 70–80 puskalövést és 6–8 hosszú géppuska-, illetve  
golyószóró-sorozatot adtak le. Mivel a jugoszlávok mindkét esetben Jugoszlávia belseje  
felé is céloztak, feltehetően valóban azt a látszatot akarták kelteni, hogy a magyar határőrök  
támadtak rájuk. Az utóbbi eset kapcsán pedig a határőrök összefüggést véltek felfedezni a  
két nappal korábban a Bács-Kiskun megyei Katymárnál történt hasonló incidenssel. A  
határőrségnél emellett úgy gondolták, a provokációkkal a jugoszlávok a magyar határőrizeti

július 10.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. d. 270. fsz. A lendvadedesi őrs területén történt átdobálás tbn., 1951. szeptember 10-én; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 17. d. 271. f. A Kutfej-i őrs területén történt átdobálás tbn., 1951. szeptember 10. és MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 23. d. 1014. fsz. Jugo. határőr szervek által elkövetett határsértés kivizsgálása, 1951. május 19.

<sup>18</sup> A teljesség igénye nélkül: MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 86. fsz. Jugoszláv határőrök részéről elkövetett provokációk; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 89. fsz. A Magyarszombatfai őrs területén jugo. UDB. által elkövetett provokációról jelentés, 1951. április 9.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 112. fsz. A Lendvadedes-i őrs területén történt jugó kutyauszítás, 1951. április 21.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 115. fsz. Jugó hőr. szervek kutyauszítása Lendvadedesen, 1951. április 21.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 141. fsz. Jugó határőrizeti szervek provokációja a Szalafő-i őrs területén V. hó 11-én, 1951. május 19.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 142. fsz. A jugó határőrség provokációja a magyar határőrség felé, 1951. május 15.

<sup>19</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 77. fsz. Jugó. hőr. szervek provokációja a magyar jör.-rel szemben a felsőszölnöki őrs területén II. 26-án, 1951. február 28.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 16. d. 211. Jugó határőrizeti szervek által elkövetett provokáció kivizsgálása az Apátistvánfalvi őrs területén VIII. hó 11-én, 1951. július 17.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 16. d. 216. fsz. Jugó fegyveres provokáció a ritkaházi őrs területén VII. hó 21-én, 1951. július 23.

<sup>20</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 75. fsz. A bolhói őrs területén történt átdobás tbn., 1951. október 29.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 76. fsz. Jugó határőrök által elkövetett provokációról jelentés, 1951. február 2. A rábafüzesi őrs területén 1951. április 4-én pedig egy közepes ágyúval lőttek át. MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 23. d. 1013. Bizottsági jegyzőkönyv, 1951. április 11.

szervek figyelmét akarták elterelni, azért, hogy más határszakaszon ügynököket dobhassanak át az országba.<sup>21</sup>

A határincidensek sajátos színfoltját képviselték a változatos formájú átkiabálások és átbeszélések; a paletta a járőr semleges megszólításától az obszcén megnyilvánulásokig, a káromkodásig és a trágár szóhasználatig terjedt. Tornyiszentmiklósnál például a magasfigyelőben szolgálatot teljesítő magyar határőrnek az alábbi kiáltották át: „mi az anyád piccsáját lesel át”,<sup>22</sup> Muraszemenyénél pedig a következőket: „Baszd meg az anyád, kurva magyar”<sup>23</sup>, „Fasz magyar, hülye magyar”, „Hogy vagy komám, gyere ide, és kapd be a hímveszőmet!” vagy éppen: „Hogy vagy komám, kapd be a faszom, gyere ide”.<sup>24</sup> A szentgyörgyvölgyi őrs területén a nyomkarbantartó munkát végző munkásoknak a jugoszláv járőr provokálóan nadrágján keresztül a nemi szervét fogta (1951. április 28-án).<sup>25</sup> A szala-fői őrs területén történt hasonló megnyilvánulás után a jelentéstevő határőr egyébként le is vonta a megfelelő osztályszempontú megközelítést: „[az eset] világosan mutatja a jugó határőrök erkölcsi züllöttségét és bizonyítja, hogy a jugó határőrök minden eszközzel igyekeznek provokációt kezdeményezni.”<sup>26</sup> A források egyoldalúsága ellenére feltételezem, hogy hasonló odaszólogatások magyar kezdeményezésre is történhettek, és azt is tudjuk, hogy néhány esetben a határőrök nem állták meg szó nélkül a sértegetéseket. A tótszerdahelyi őrs területén 1951. augusztus 15-én szolgálatot teljesítő határőr a jugoszláv sértegetésekre a „vedd be, amíg kopasz” hasonló trágársággal válaszolt,<sup>27</sup> murarátkai sorstársa pedig a „Jóska, gyere át”, „baszom a feleséged Jóska, gyere át” és a „szevasz Jóska” inzultusokra a hasonlóan választékos „lófasz a piccsádba” szófordulattal felelt.<sup>28</sup>

A csalogatás és a gúnyolódás részét képezte, hogy a jugoszlávok több esetben a magyar lányok szépségére tett megjegyzésekkel kívánták a magyar határőröket és a határsávban dolgozó munkásokat hergelni. Mindezt alátámaszthatja, hogy Apátistvánfalvánál 1951. április 24-én a nyomsávkarbantartást a környező falvakból vegyesen végző férfiakat és

<sup>21</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 71. fsz. Fegyveres jugo. provokáció. Jelentés, 1951. szeptember 16. és MNL OL XIX-J-j-Jugo-5/b-001281-1952. (12. d.). A külügyi iratok között található elemzés tévesen 1952. szeptember 15-ét adja meg a felsőszölnöki incidens időpontjának, de a szövegkontextus és az irat keletkezése (1952. július 9.) egyaránt az 1951-es incidenst valószínűsíti.

<sup>22</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 134. fsz. A Tornyiszentmiklós-i őrs területén történt átkiabálás, 1951. május 10.

<sup>23</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 23. d. 1029. fsz. A Muraszemenyei őrs területén történt átkiabálás tbn., 1951. november 26.

<sup>24</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1952. 14. d. 137. fsz. Az 1952. évben túloldali szervek részéről elkövetett provokációk tárgyában, 1952. május 16.

<sup>25</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 131. fsz. Jugó. határőr szervek provokációja a Szentgyörgyvölgyi őrsön, 1951. május 7.

<sup>26</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 76. fsz. Jugó határőrök által elkövetett provokációkról jelentés, 1951. február 2.

<sup>27</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 16. d. 246. fsz. Tótszerdahelyi őrs területén történt átbeszélés tárgyában, 1951. augusztus 22.

<sup>28</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1952. 16. d. 217. fsz. Jugó szervek provokációja (átbeszélés a Murarátkai őrs területén 9. 12.), 1952. szeptember 15.

nőket a szomszédos jugoszláv karolából távcsővel (érthetően) figyelték, miközben át-átkiabáltak: „Adjatok nekünk szép lányokat”, „Hogy vagytok?” és „Gyertek át lányok!”.<sup>29</sup>

Más esetekben Rákosi Mátyásra és a fennálló magyar politikai berendezkedésre, Magyarország szovjet csatlósszerepére tettek utalást, egyben szembe állítva mindezt a jobb, vagy legalábbis jobbnak beállított jugoszláv életkörülményekkel. Mindezt három, közel egy időben történt esettel támasztom alá. Magyarszombatfa közelében 1952. június 4-én a faki-termelő munkásoknak kiabáltak át: „Kinek vágtok fát, Rákosinak?” és „miért nem beszéltek, talán ott vannak a hátatok mögött a pribékek?” Géppisztolyukat közben a levegőben forgatták, mire a megfélemlített munkások az erdőbe menekültek.<sup>30</sup> Másnap a kercaszomori őrs területén műszaki munkát végzőket és a munkát felügyelő két járőrt így szólították meg: „Ne dolgozzatok, jöjjetek át, itt sokkal jobb, mint ott”, valamint: „Én is parasztgyerek vagyok, gyertek át ide, mert itt jó nálunk. Miért dolgoztok Rákosinak?”<sup>31</sup> Szentgyörgyvölgy-nél pedig a határ túloldalán két civilruhás, géppisztolyos férfi kiáltott át: „Eltársak jó reggelt! Elvtársak, nem hallottátok, hogy köszöntem, jó reggelt. Elvtársak, hol vagytok, elvtársak, ne keressetek bennünket, mert már itt vagyunk. Inkább jobb lesz, ha lefeküsztok aludni. Elvtársam, köszönöm, hogy aludtatok, mert másképp meghaltunk volna a nagy Sztálinért. Éljenek a hős határőrök, akik védik a nagy Oroszországot. Éljen Rákosi, éljen Sztálin!”<sup>32</sup>

A politikai célzatú provokatív megnyilvánuláshoz köthetők azok a különös esetek, amikor a jugoszlávok a határ magyar oldalán, a nyomsávban egy megterített asztal mellé kitömött szalmabábut helyeztek, egyes esetekben azt magyar katonaruhába öltöztetve. Az asztalra rendre pár szál cigarettát, minimális mennyiségű szeszes italt, esetleg egyéb élelmiszert (mint például sajtot) is elhelyeztek. A bábura akasztva vagy annak közelében gúnyolódó cédulákat és eltérő mennyiségű propagandaanyagot is találtak. Apátistvánfalvánál például a papírcédula egyik oldalára egy tollas kalapú fejalakot (talán a két világháború közti csendőrségre utalva) és egy tankot rajzoltak az alábbi felirattal kísérvé: „Éljetek boldogan az orosz paradicsomban”. A cédula másik oldalára pedig az alábbi, már-már rigmusos megfogalmazás volt olvasható: „Hiába futtok, hiába menekültök, jobb, ha előtte átjöttök!”<sup>33</sup>

<sup>29</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 126. fsz. Jugo. határőrszervek provokációja az Apátistvánfalvai őrs területén, 1951. április 30.

<sup>30</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1952. 15. d. 145. fsz. Jugó provokáció a Magyarszombatfai őrsön 1952. évi június hó 4-én, 1952. június 6.

<sup>31</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1952. 15. d. 148. fsz. Jugo. szervek provokációja (átbeszélés a Kercaszomor-i őrsön VI. hó 5-én.

<sup>32</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1952. 16. d. 215. fsz. Jugoszláv provokáció a szentgyörgyvölgyi őrs területén 1952. évi 9. hó 10-én, 1952. szeptember 12.

<sup>33</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 122. fsz. Jugo. személy által elkövetett provokációs határsértés vizsgálása. IV. 26. Apátistvánfalva, 1951. augusztus 29. Hasonló példák 1952 októberéből: kercaszomori őrs, október 11-én, muraszombati és apátistvánfalvai őrs, október 12-én: MNL OL HOP XIX-B-10 1952. 14. d. 56. fsz. Jelentés, 1952. október 12., illetve MNL OL HOP XIX-B-10 1952. 16. d. 252. fsz. Provokáció a kercaszomori őrs területén 1952. évi október hó 11–12-én, 1952. október 14. Magyarszombatfa közelében 1952. október 20-án húsz darab brosúrát és 45 „Magyar határvadászok” címmel ellátott stencilezett felhívást találtak. MNL OL HOP XIX-B-10 1952. 16. d. 258. fsz. Jugoszláv szervek provokációja a magyarszombatfai őrs területén 1952. október 20-án, 1952. október 22.



### Mindennapok a határ két oldalán

A szovjet–jugoszláv konfliktus azonban nemcsak a határ felől már-már napi szinten hallatszó puskaropogás és kutyaugatás révén érezte hatását a térségben. A konfliktus talán egyik legfájóbb következményét az jelentette, hogy a határellenőrzés szigorodásával, a határsáv és a műszaki határzár kiépülésével egyre nehezebbé vált (bár teljesen el nem lehetetlenült) a kapcsolattartás a határ túloldalán élő családtagokkal, rokonokkal és ismerősökkel. Megnehezült vagy éppen lehetetlenné vált a határ közvetlen közelében vagy a határ túloldalán lévő birtokok megművelése, ami különösen a kettősbirtokosokat érintette érzékenyen. Érzékeltesen jelzi ezt annak az alsólendvai lakosnak az esete, aki amiatt értetlenkedett, hogy miért nem kaszálhat szabadon a határvonal és a műszaki drótakadály közé eső földjén. Hasonló volt annak a négy jugoszláv férfinak az esete is, akik a határ magyar oldalán lévő birtokukról akarták a fájukat átszállítani, de ezt kizárólag csak akkor tehetnék volna meg, ha rendelkeznek kettősbirtokos igazolvánnyal, és még ebben az esetben is csak a kijelölt kishatárszéli forgalmi úton haladhattak volna. A konfliktus felfokozott, paranoid légkörében a tevékenységük állam- és rendszerellenes színezetet is kapott. Az alsólendvai férfi ugyanis a határőrség jelentéstevője szerint csak mímelte a kaszálást, és valójában a magyar oldalon beszervezett kapcsolatával akarta volna felvenni a kapcsolatot, míg a jugoszláv férfiaknak segítséget nyújtó Cs. Károly felsőszölnöki lakost a határőrsparancsnok megvesztegetésének kísérlete és csempészés elősegítésének vádjával tartóztatták le. Mindkét eset a nagypolitikai adok-kapok szintjére is felemelkedett, az első esetben a magyar, a második esetben a jugoszláv külügyminisztérium jegyzékben tiltakozott a hasonló provokációk ellen.<sup>34</sup>

Megjegyzem, a korabeli hiánygazdaság továbbra is fenntartotta az igényt a csempészés korántsem veszélytelen foglalkozásának üzésére – ahogyan arra a Cs. Károly ellen felhozott vádak is utalnak. Az általam áttekintett források alapján úgy tűnik, leggyakrabban alapvető élelmiszereket és közszükségleti cikkeket csempészték át a határon. 1948 decemberében például Cs. József és Z. Vilmosné jugoszláv állampolgárok 505 tojást vittek D. Anna felsőszölnöki lakosnak, azzal, hogy a tojások eladásából különféle árukat vásároljon.<sup>35</sup> 1950 októberében a ritkaházi őr területén történt robbantás helyén kristálycukrot találtak,<sup>36</sup> december közepén pedig a rábatótújfalusi P. Kálmánnét buktatták le a hóban a házához vezető nyomok: Jugoszláviában élő veje 12 méter selymet, sonkát és apró közszükségleti cikkeket vitt magával az asszonytól.<sup>37</sup> A csempészésre utalhatott V. Aladár 35–36 éves bajánsenyei lakos esete is. Őt 1950 őszén gyanúsították meg ki-, majd pedig befelé irányuló határsértés elkövetésével. A hatóságok az alapján valószínűsítették e tiltott tevékenység üzését, hogy a fűzfavessző- és gomba-eladásból származó jövedelme nem állt arányban az életvitelével.<sup>38</sup>

<sup>34</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 47. d. 167. fsz. Jugo. határsértés a Rédicsi őr területén, 1950. május 31.; MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 47. d. 168. t. Szóbeli jegyzék, 1950. június 23. és MNL OL HOP XIX-B-10 1949. 26. d. 27. fsz.

<sup>35</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1949. 26. d. 47. fsz. Szóbeli jegyzék, 1948. december 3.

<sup>36</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 47. d. 136. fsz. A ritkaházi őr területén X. 1-én történt büntetlen határsértés kivizsgálása, 1950. október 2.

<sup>37</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 46. d. 53. fsz. Büntetlen határsértés kivizsgálása XII. 19-én az apátistvánfai prs területén, 1950. december 24.

<sup>38</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 46. d. 25. fsz. A Dávidházi őr területén XI. 3-án történt büntetlen határsértés kivizsgálása, 1950. november 6.

Több esetben a csempészek jugoszláv propagandaanyagokat is magukkal hoztak. A JKP politikáját népszerűsítő brosrákat és kiadványokat, a *Magyar Szó* vajdasági magyar kisebbségi lap példányait egyébként a határőrök és a helyi lakosok a legváltozatosabb helyeken és módon találták meg: egyszer egy erdőszéli fa tövében, másszor egy téglarakásban vagy éppen a határ közelében aknára dobva bukkantak rájuk. Előfordult, hogy a nyomsávon fűzfavesszőre erősítették a röpcédulákat, vagy fecske lábára kötve juttatták azt át a határon.<sup>39</sup> Az 1951. október 2-án Lendvaderesnél az éjszakai szolgálatát teljesítő járőr egy literes üvegbe és egy villanyégőbúrába rejtett propagandaanyagot talált. Az esetről jelentést tevő államvédelmis tiszt ugyan feltételezte, hogy azokat terjesztés céljából a jugoszlávok magyarországi ügynökeiknek akarták továbbítani, de azt sem tartotta kizártnak, hogy a „röplapokat azért dobták át, hogy járőreink azt megtalálva a Szovjet-Unió, a Békétábor és Vezetőink (sic!) iránt érzett hitükben megrendüljenek és ezáltal hazaárulásra tudják bírni [őket]”.<sup>40</sup> Könnyen előfordulhatott persze az is, hogy a propagandaanyagot áthozó személyek egyszerűen le akarták tudni a terjesztés korántsem veszélytelen feladatát, és a határon átkelve az első adandó helyen meg kívántak szabadulni a különféle kiadványoktól.

A csempészet, a Magyarországra befelé és Jugoszláviába kifelé irányuló büntetlen határátlépések (vagyis azok az esetek, amikor az elkövető sikeresen átkelt a zöldhatáron) arra is utalni látszanak, hogy a határ a kiépülő műszaki határsáv és aknazár ellenére sem volt átjárhatatlan. A bokros, erdős, hegyes terep, a határ közelében fekvő birtokok<sup>41</sup> és a tökéletes helyismeret elősegítette a helyiek átkelését, de azt is, hogy hasznos tanácsokkal segítsék az ország más részeiből ide érkező szökéssel próbálkozókat. A hatóságok több esetben valószínűsítették, hogy az aknazárak telepítését végzők is segítették a zöldhatáron átkelőket vagy éppen ők maguk követtek el tiltott határátlépést.<sup>42</sup> A ma Rédicss külterületéhez tartozó, 18–20 ház alkotta Lendvakecskésen mindenki gyanússá vált, a műszaki határártól alig 5–6 méterre álló házak ugyanis tökéletes kiindulópontul szolgálhattak a határon történő átszökéshez.<sup>43</sup>

<sup>39</sup> A teljesség igénye nélkül: MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 45. d. 11. fsz. Jugo. propagandaanyag megtalálásáról jelentés (Neszményi őrs); MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 45. d. 12. fsz. Jugoszláv propagandaanyag felterjesztése, 1950. május 17.; MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 45. d. 23. fsz. Jegyzőkönyv, 1951. március 22.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 17. d. 298. fsz. Az apátistvánfalva-i őrs területén elkövetett provokációs propagandaanyag átdobásának kivizsgálása 1951. X. hó 1-én, 1951. október 6.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 17. d. 299. fsz. A Ritkaházi őrs területén történt jugó provokáció kivizsgálása 1951. X. hó 2-3-án, 1951. október 6. és MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 120 fsz. Jugoszláviából átrepült fecske melyre röpirat volt kötve, 1951. április 27.

<sup>40</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 45. d. 34. fsz. A Lendvadedes-i őrs területén átdobott röplapok tbn., 1950. október 5.

<sup>41</sup> K. V. Géza lovászi lakos 1950 októberében Jugoszlávia felé követett el határátlépést, majd december 2-án tért vissza Magyarországra. Tettének sikeres elkövetésében az is segítette, hogy a határ közelében szőlőbirtoka feküdt. MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 46. d. 52. fsz. Kondorák Vincze Géza lovászi büntetlen határsértésének kivizsgálása, 1950. december 28.

<sup>42</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 46. d. 53. fsz. Büntetlen határsértés kivizsgálása XII. 19-én az apátistvánfalvi őrs területén, 1950. december 24.; MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 47. d. 105. fsz. A tornyiszentmiklósi őrs területén IX. 19-én elkövetett büntetlen határsértés kivizsgálása. és MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 47. d. 178. fsz. Büntetlen határsértés a kútfeji őrs területén, 1950. szeptember 4.

<sup>43</sup> A határőrség jelentéstevője 1950 márciusában javasolta is a település teljes kitelepítését. MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 46. d. 63. fsz. Kovacsics István orfálui lakos határsértése, 1950. március 16.

A határ közelében azonban korántsem volt veszélytelen a tartózkodás. Elég volt egy aknára lépni, és még szerencsésnek mondhatta magát az illető, ha könnyebb testi sérüléssel megúszta.<sup>44</sup> Szó szerint az életével játszott 1948 júniusában Sömenek István vashegyaljai tinédzser, amikor három másik gyerekkel Ritkaháza közelében játék közben meggondolatlanul néhány méterre a határ jugoszláv oldalára tévedt. A jugoszláv határőr figyelmeztetése a tizenévesek megijedtek, és futásnak eredtek, miközben a határőr több lövést adott le az irányukba. Az egyik lövés Sömenek Istvánt halálosan megsebesítette.<sup>45</sup>

Több alkalommal a jugoszláv határőrök szabályosan elrabolták a határ közelében általában valamilyen fakitermelési munkálatokat végzőket. 1948. március 31-én, tehát még a szovjet–jugoszláv konfliktus nyilvánosságra kerülése előtt, három szentgyörgyvölgyi lakossal tettek így, majd minden indok nélkül még aznap este szabadon engedték őket a kebele-szentmártoni (Kobilje) laktanyából.<sup>46</sup> 1949. április 17–18-án a jugoszláv határőrök hét korábban elhurcolt bajánsenyei, dömei, rédicsi, szentgyörgyvölgyi, máhonfai és lenti-szombathelyi lakost adtak át a rédicsi határrendészeti kapitányságnak, köztük Varga Józsefet. Az április 9-én erdőtarolási munkálatokat ellenőrző rédicsi állami erdészt állítása szerint a kiérkező jugoszláv járőr azzal a hétköznapi ürüggyel csalta át a határon, hogy javasolta, a kidöntött fákat a jugoszláv területen kerülje ki. Mind Varga, mind a többiek a rendőrkapitányságon tagadták, hogy a jugoszlávok fogva tartásuk alatt a politikai helyzetre vonatkozó kérdéseket tettek volna fel nekik. További sorsuk ismeretlen előttem, az iratokból mindössze az derül ki, hogy április 22-én valamennyiüket átadták az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) szombathelyi szervének.<sup>47</sup>

Az év elején megszokasodott emberrablási kísérletek hatására a határőrségnél is érzékelték, muszáj tenniük valamit. Április 14-én a hasonló esetek megakadályozására el is rendelték, hogy a járőrök párban teljesítsenek szolgálatot.<sup>48</sup> Megjegyzem, nem csak a jugoszláv határőrizeti szervek hurcolták el erőszakkal a határ közelében tartózkodókat, a gyakorlat a magyarok előtt sem volt ismeretlen, ahogyan arra egy 1949. július 21-én átadott jugoszláv jegyzék is utal: Jelkusa falu közeléből június 11-én két jugoszláv állampolgárt, majd tíz nappal később egy újabb helyi lakost hurcoltak el földjéről a magyar határőrök.<sup>49</sup>

Joggal merülhet fel a kérdés, miért is volt szükség ezekre az erőszakos cselekedetekre. Túl azon, hogy az emberrablásokat és az azokat követő jegyzékváltásokat propagandacélokra kellően ki lehetett aknázni, az elfogott lakosok információforrásként is szolgálhattak a szemben álló felek számára. Az 1949. január 23-án a kora esti órákban a fiával együtt elra-

<sup>44</sup> A dávidházi őr területén 1950. október 7-én Jugoszlávia irányába határsértést elkövető V. István szirmai születésű 36 éves budapesti sütősegéd például aknára futva egyik lábán súlyosan megsérült, majd egy újabb aknára lépve életveszélyesen megsebesült. Habár a helyszínre érkező határőrök elsősegélyben részesítették, a zalaegerszegi kórházba szállítás közben meghalt. MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 47. d. 152. fsz. Határsértőnek aknarobbanás következtében történő elhalálzásáról jelentés, 1950. október 9.

<sup>45</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1949. 26. d. 40. fsz. Emlékeztető. Szóbeli jegyzék, 1948. november 11. Az esetet követő jegyzékváltás egészen 1949 őszéig elhúzódott.

<sup>46</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1949. 24. d. IV-6. 41653. Emlékeztető, Külügyminiszter Úrnak, 1949. április 12.

<sup>47</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1949. 26. d. 36. fsz.

<sup>48</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1949. 26. d. 28. fsz.

<sup>49</sup> MNL OL XIX-J-4/a. 7. d. p. 197. 412293. sz. jegyzék, 1949. július 21.

bolt Skapper Lőrinc felsőszőlőnői lakost előbb Péterhegyen (Gornji Petrovci), majd Mura-szombaton is kihallgatták, majd két nappal később Őrihódos és Dávidháza között áttették a határon. Vallomása szerint kihallgatóit elsősorban az érdekelte, hány katona tartózkodik Felsőszőlőnön, van-e rendőrség a községben, és milyen gyakran ellenőrzik a határt.<sup>50</sup> Az 1949. április 21-én Magyarszombatfánál a magyar hatóságoknak átadott Kiss Gyula – öt négy őrszentpéteri társával együtt április 15-én hurcolták erőszakkal az állami erdőből Jugoszláviába – a jugoszláviai életkörülményekről számolt be. Állítása szerint a határ túloldalán meglehetősen rosszak voltak az életkörülmények: a kenyér napi fejadagja mindössze 12 dkg volt, azt is ehetetlen fekete kukoricalisztből sütötték, a katonák havi zsoldja pedig egy liter bor vásárlására sem volt elegendő. Vallomásában Kiss a magyar kisebbség helyzetére is kitért, azt általánosságban elnyomással jellemezte.<sup>51</sup>

Habár hivatalosan a szolgálatot teljesítő járőr nem állhatott volna szóba a határ túloldalán, közvetlenül a határsáv közelében dolgozó jugoszláv lakosokkal, a magyar nemzetiséghez tartozók több esetben is beszédbe próbáltak elegyedni a magyar határőrökkel. Az ezekről készült feljegyzések szerint, a kétoldalú kapcsolatok paranoid légkörében jugoszláv provokációnak minősített átkiabálásokból és beszélgetésekből a magyar nemzetiségi lakosok rossz életkörülményei bontakoznak ki, a helyi lakosok még 1951-ben is rendre a jugoszláviai drágaságra és az áruhiányra (leginkább a kenyérhiányra) panaszkodnak. Legtöbbször csak felve mertek a járőrökhöz szólni, állításuk szerint lebukásuk esetén a jugoszláv bíróságok legkevesebb öt év börtönbüntetést is kiszabhattak rájuk.<sup>52</sup>

Többen a határ megléte ellen is panaszkodtak, és már-már várva várták, hogy ismét Magyarországhoz tartozhassanak, de legalábbis véget érjen a két ország közti ellenségeskedés. A mura-szombati őrs területén szolgálatot teljesítő határőr járőrhez egy Kisszerdahely felől közeledő lovaskocsis 1951. május 15-én így szólt: „Miért nem dobják el innen a határt? Miért nem jönnek felszabadítani minket az elnyomás alól, hogy ne csüggedjünk tovább?” Majd a jugoszláv karola felé fordulva hozzátette: „Úgy utáljuk ezeket, mint a farkasokat.”<sup>53</sup> Elkeseredésének adott hangot az a cserjésirtáson dolgozó jugoszláviai magyar nemzetiségű férfi is, aki a szentgyörgyvölgyi őrs területén járőröző határőrtől ezt kérdezte: „Mikor szedik már fel a drótot és mikor foghatunk már kezét?”, majd rokona felől kezdett érdeklődni: „Nem ismeri Vass Imre veleméri lakost? Az nekem sógorom. Hát a lányát, Olgát, aki Magyarszombatfán lakik? Ha beszélnek vele, mondják meg nekik, hogy csóko-

<sup>50</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1949. 26. d. 19. fsz. Skapper Péterre: MNL OL HOP XIX-B-10 1949. 26. d. 16. fsz. A hadsereg létszámára, felszerelésére és a határ közelében tartózkodó szovjet katonákra vonatkozó jugoszláv kérdések vagy éppen a jugoszláv ügynököknek adott felderítő feladatok a vizsgált időszakban a magyar–jugoszláv határ más szakaszain is rendre visszaköszöttek.

<sup>51</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1949. 26. d. 9. fsz. Jugoszláv határon történt 4 magyar állampolgár személy elfogása, 1949. április 23.

<sup>52</sup> A teljesség igénye nélkül: MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 146. fsz. Jugó területéről történt átbeszélés a Nemesnép-i őrs területén május hó 13-án, 1951. május 21.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 17. 346. fsz. A Mura-szemenye-i őrs területén történt átbeszélés tbn., 1951. szeptember 10.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 101. fsz. Jugó. területéről történt átbeszélés kivizsgálása, 1952. április 18. és MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 137. fsz. Jugó. határon történt átbeszélés kivizsgálása, 1951. május 11-én.

<sup>53</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 047. fsz. Jugoszláv polgári egyén részéről átbeszélés a Magyarszombatfa-i őrs területén V. 15-én, 1951. május 23.

lom őket.”<sup>54</sup> Az előbbi rövid idézet arra is utal, hogy a határőrök egyes esetekben a „postás” szerepét töltötték be a határ által kettészakított közösségekben élők számára. Néhány nappal később például Kercaszomornál a határ túloldalán tehenét legeltető parasztleány az öt megszólító magyar járőrön keresztül kívánta megüzenni az egyik kercaszomori ismerősének, hogy édesapja egy éve meghalt Tótkeresztúron.<sup>55</sup> Idővel azonban a helyi lakosság kapcsolatfelvételi kísérletei is átértékelődtek, az azokról beszámoló jelentések végére pedig rendre odakerült, hogy a jugoszláv állambiztonság így kísérelte meg a kapcsolat létesítését a magyar határőrizeti szervekkel. Habár ilyen lépésekre valóban sor kerülhetett, az állítást a releváns jugoszláv források ismerete nélkül ma már sem megerősíteni, sem teljes mértékben kizárni nem tudjuk. Mindenképp lenyomatát képezik viszont egy konfliktusokkal terhelt kor feszült légkörének, amelyben a jelentéstevő járőrnek, kiskatonának, őrsparancsnoknak legalább annyira figyelnie kellett a feletteseitől jövő elvárásokra, mint a valós élethelyzetre.

### Ügynökségi a magyar–jugoszláv határon

A Határőrség Országos Parancsnokságának kimutatásai szerint 1950 és 1952 között összesen 1289 esetben 1757 személy követett el Jugoszlávia irányába kifelé, illetve Magyarországra befelé irányuló határsértést. A határsértések mintegy harmada a zalaegerszegi és a nagykanizsai szakaszra esett, itt 445 esetben 641 személy követett el határsértést.<sup>56</sup> Habár a számsorok évről évre valamelyest csökkenő tendenciát (vagy legalábbis, mint a nagykanizsai szakasz esetében, stagnálást) mutattak, újfent alátámasztják azt, hogy a magyar–jugoszláv határ a határzár kiépülése ellenére sem vált hermetikusan áthatolhatatlanná. A határt illegálisan átlépők között minden bizonnyal jócskán találunk jugoszláv kémeket és hírszerzőket is. Szintén a határőrség adatai alapján 1950 és 1952 között 231 UDB-ügynököt fogtak el a magyar–jugoszláv határ teljes hosszán, ebből 63 jugoszláv ügynököt a zalaegerszegi és 45 ügynököt a nagykanizsai szakaszon fogtak el.<sup>57</sup> Hetven év távlatából azonban ma már lehetetlenség megmondani, hogy közülük valójában mennyien voltak jugoszláv kémek – vagy a Jugoszláviába a zöldhatáron átszökött magyarok között az ÁVH beépített emberei. A szovjet–jugoszláv konfliktus nyomán kialakuló paranoid légkörben ugyanis az állambiztonsági szervek minden határsértőben az UDB potenciálisan beépített ügynökét látták és láttatták. Fontosnak tartom azt is, hogy a jugoszláv ügynökökről vagy ügynökgyanús személyekről készített iratok sok esetben inkább az iratot készítő személy és szerv gondolkodásának formálódásába vagy éppen egy koncepció képzésének a fázisaiba engednek bepillantást.

1950. október 12-én nem sokkal éjfél előtt a rédicsi őrs területén a határőrök elfogták a csentevölgyi (Čentiba) születésű 26 éves Vida Pált, aki befelé irányuló tiltott határátlépést

<sup>54</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 157. fsz. Jugoszláv polgári egyén által történt átbeszélés a Szentgyörgyvölgyi őrs területén, 1951. június 4. 81.

<sup>55</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 158. fsz. Jugoszláv szakaszon történt átbeszélésről jelentés, 1951. június 6.

<sup>56</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 45. d. 013. fsz. Határőrizettel kapcsolatos iratanyagok. Összefoglaló jelentés.; MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 18. d. 349. fsz. 1951 év határőrizeti nyilvántartása.; MNL OL HOP XIX-B-10 1952. 17. d. 314. fsz. 1952 év határőrizeti nyilvántartása.

<sup>57</sup> Uo. Az Államvédelmi Hatóság kimutatásai szerint 1950–1951 során 157 UDB-ügynököt fogtak el Magyarországon. ÁBT L A-2127/24., 170–179; ÁBT L 3.2.5. O-8-014/4., 226.

kísérelt meg. Vida a szökését azzal indokolta, hogy 1949 szeptemberében katonai szolgálatra hívták be a jugoszláv hadseregbe, ahonnan a meghosszabbított szolgálati idő elől már 1950 tavaszán megszökött. Már akkor megpróbált átjutni Magyarországra, de a jugoszlávok elfogták, és hat hónap börtönbüntetésre ítélték. Vallomását azonban kihallgatói összefüggéstelennek és zavarosnak találták, így rögtön azt gyanították, hogy Vida valójában az UDB beszerezett embere. Ezt azzal is alátámasztották, hogy a Lenti és Rédics közti határszakaszt a jugoszlávok fokozottan ellenőrizték, azon feltűnés nélkül senki nem kelhetett volna át.<sup>58</sup> Vidát pár napon belül őrizetbe vették, és 1951 áprilisáig többször kihallgatták. A kihallgatások során vallomásainak részletei többször kiegészültek és kibővültek, a végső verzió szerint 1949 szeptemberében munkaszázadhoz vonult be, feladatuk először egyszemélyes lakóházak építése volt, majd egy katonai pékségben dolgozott. Egy esetben az eltávozás alatt lerészegedett, és csak napokkal később tért vissza az egységéhez, a hat havi büntetést állítása szerint valójában ezért kapta. Szabadulása előtt a magyarországi életkörülményeket dicsérő kijelentései miatt már korábban is az UDB látókörébe került Vidát egy UDB-tiszt kereste fel, aki többek között azzal bízta meg, hogy derítse fel, mennyi szovjet kiskatona tartózkodik a magyar–jugoszláv határ közelében, milyen a magyar hadsereg felszerelése és az általános közhangulat. Cserébe ígéretet tett arra, hogy a visszatérése után jó álláslehetőséghez fogják juttatni.<sup>59</sup> Ma már eldönthetetlen, hogy a különböző vallomásváltozatokból végül fokozatosan a valóság tárult-e fel Vida kihallgatói előtt vagy éppen fordítva, a vallatok felülről jövő és/vagy személyes elvárásának megfelelő, esetleg presszió alkalmazásával kicsikart önvádakat olvashatunk a kihallgatási jegyzőkönyvekben. Az viszont biztos, hogy kémkedés és tiltott határátlépés büntette miatt Vidát a Budapest megyei Bíróság 1951. július 5-én tartott tárgyalásán tíz év börtönbüntetésre és teljes vagyonelkobzásra ítélte, valamint tíz évre eltiltotta a közügyek gyakorlásától. Az elsőfokú ítéletet a Legfelsőbb Bíróság október 5-én helybenhagyta.<sup>60</sup>

Vida Pál sorsánál is érdekesebb esettanulmányt jelent Olbrich Béla tiltott határátlépése. A szintén 1924-ben született, építésztechnikus végzettségű fiatalembert 1950. január 25-én a reggeli órákban Szalafőn tartóztatták le. Ekkor felvett vallomása szerint a győri építésügyi főigazgatóságnál tisztviselőként (mérnökként) dolgozó Olbrich 1948 szeptemberében szökött Nyugatra, azért, hogy egy Stuttgart közelében lakó orvossal közelebbről meg nem nevezett szembetegségét meggyógyíttassa. A kezelésekhöz szükséges pénzt különböző ausztriai és németországi munkák elvállalásából teremtette elő. A sikeres műtétet követően 1949 novemberében megpróbált visszaszökni Magyarországra, de a határ közelében járőröző szovjet katonák miatt megijedt (ne feledjük, Burgenland ekkor a szovjet megszállási övezet részét képezte), és átmenetileg letett ebbéli szándékáról. Két hónappal később Szentgotthárd közelében kísérelte meg az átkelést a határon, de az osztrák–magyar–jugoszláv hármashatár közelében jugoszláv területre tévedt. Itt a jugoszláv határőrök elfogták, és a muraszombati UDB épületében tartották fogva. Vallomásában Olbrich ezt nem is tagadta, itt azzal a feladattal bízták meg, hogy a magyar–jugoszláv határon átkelve jelentkezzen Barbarics Árpád orfalui lakosnál, és egy levelet adjon át a részére.

<sup>58</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 47. d. 138. fsz. A Rédicsi őrök területén történt elfogásról jelentés, 1950. október 14.; ÁBTL 3.1.9. V-47259., 5–8.

<sup>59</sup> ÁBTL 3.1.9. V-47259., 26–30.

<sup>60</sup> ÁBTL 3.1.9. V-47259., 41. és 45. Vida feltehetően 1956-ban kegyelmet kapott, további sorsa nem ismert. Uo. 49/3.

A határt január 24-én Viola Ferenc társaságában lépte át. Magyar területre érve azonban a sűrű erdőben eltévedtek, majd a vasútvonal mellett Dávidházáig jutottak, ahol egy helyi lakos mutatta meg nekik a Farkasfalva felé vezető utat. A hajnali órákban értek Szalafőre, ahonnan az ekkor már mindkét lábán fagyási sérüléseket szenvedő Olbrich nem tudott továbbmenni. Az iratokat Violának adta át kézbesítésre, majd egy helyi lakosnál próbálta meghúzni magát, aki azonban jelentette érkezését a helyi őrősnél. Elfogása és kihallgatása után a zalaegerszegi kórházba került, ahol azonnal megoperálták.

Olbrich elfogását követően a társát is üldözőbe vették, Orfalut pedig szabályosan körbezárták. Violát végül még aznap éjjel Újbalázsfalván egy helyi lakos portáján vették őrizetbe. Az 1911-ben Újvidéken született Viola a kihallgatás során azt vallotta, hogy 1949. december 2-án Velemér és Szentgyörgyvölgy között egy sikkasztás miatt szökött ki Magyarországról. Eredetileg Ausztriába kívánt átszökni, de az aknazár miatt Jugoszlávia mellett döntött. Természetesen azonnal fogságba esett, kihallgatásai során a székesfehérvári lakatnyára és a repülőtérré, valamint a körmendi határvadászokra és a városban tartózkodó szovjet csapatokra vonatkozóan szolgáltatott információkat. Viola Ferenc Olbrichra tett vallomása meglehetősen zavaros és több esetben ellent is mond társa állításainak: Olbrich valójában bázeli tisztviselőnek adta ki magát, aki Győrben mérnökként dolgozott. Az ÁVH is itt tartóztatta le és tartotta három hónapig fogságban, miután védelmére kelt két jugoszláv állampolgárnak. A fogságból szabadulva döntött a szökés mellett. 1949. november 29-ről 30-ra virradóan először Ausztriába kívánt átjutni, de Violához hasonlóan, az aknazár miatt végül Jugoszláviába szökött.

Nem uszta meg a letartóztatást Barbarics Árpád sem. Az 1925-ben Jugoszláviában született, szlovén nemzetiségű, nyolc elemi végzett kőművessegéd egyébként az orfalusi földművesszövetkezett ügyvezetője, a DÉFOSZ helyi titkára és népnevelő volt. Vallomása szerint a világháború alatt partizánként szolgált, majd magyarbarát érzelmei miatt az UDB két hónap fogság után 1946 márciusában többedmagával Orfalu és Dolány között „átdobta” Magyarországra. A részletekre azonban az „Olbrich-ügyet” összefoglaló jelentés nem tér ki, a megfogalmazással és a jugoszláv állambiztonsági fogságban töltött idő megemlítésével azt sejteti, hogy Barbaricsot már ekkor a jugoszláv hírszerzés beépített embereként telepítették volna az országba. Kutatásaim jelenlegi fázisában mindössze annyi információval rendelkezem, hogy Olbrichot, Violát és Barbaricsot 1950. január 27-én átadták az ÁVH szombathelyi osztályának.<sup>61</sup>

Az Olbrich Béla elfogásáról készített beszámoló több esetben arra is utalást tesz, miként viszonyult a helyi lakosság a lakóhelyükön megjelenő vagy éppen a saját ajtajukon kopogtató idegenekhez. Egyes esetekben, mint arra a dávidházi lakos esete is utal, inkább segítettek, de legalábbis nem gátolták meg a zöldhatár felé igyekvőket vagy az onnan érkezőket. Más esetekben viszont együttműködtek a hatóságokkal – mint ahogyan azt a szalafői és az újbalázsfalvai lakos is tette. Az általam átnézett levéltári iratokban 1950 őszétől szaporodnak meg azokat a jelentések, amelyek kiemelik a helyi lakosság szerepét egy-egy tiltott határátlépő vagy a településen megjelenő gyanús alak kézre kerítésében. A határőrség és a helyi lakosság együttműködésének javulását maguk a határőrök is érzékelték, ahogyan azt

<sup>61</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1950. 47. d. 118. fsz. Olbrich féle elfogással kapcsolatos jelentés, 1950. február 4.

Pavlovics Szlavkó jugoszláv állampolgár elfogásáról (1951. augusztus 9-én) készített feljegyzés meg is fogalmazta.<sup>62</sup>

### Epilógus

A magyar–jugoszláv kapcsolatokban Sztálin halálát követően (1953. március 5.) lassú, fokozatos és elhúzódó normalizálódás vette kezdetét, amely egyaránt szorosan összefüggött a szovjet–jugoszláv viszonyban bekövetkező változásokkal és a Szovjetunió belüli hatalmi harc magyar párt- és állami vezetőkre gyakorolt hatásával. A közeledés a szovjet tábor több más országához hasonlóan, az államközi kapcsolatok terén, a kölcsönös követszerével indult meg. Magyarország 1953. augusztus 10-én kért *agrément*-t Kurimszky Sándor új belgrádi követ számára, Dalibor Soldatić követként történő kinevezéséhez pedig a jugoszlávok szeptember 29-én kérték a magyarok hozzájárulását.<sup>63</sup>

A követszerén túl a közeledés a határincidensek és a határral összefüggő egyéb kérdések rendezése terén érte el első látható eredményeit. A kérdéskör mihamarabbi tisztázása egyébként inkább a jugoszlávok érdekében állt; mind a határincidensek beszüntetése, mind a határjelek felújítása kapcsán déli szomszédunk lépett fel kezdeményezőként. Az 1953. augusztus 5-én Baján megkezdett tárgyalások eredményeként augusztus 28-án Zomborban egyezményt írtak alá a határincidensek rendezéséről, és 1954. január 20-án Szabadkán írásbeli egyezséget kötöttek a határjelek felújításáról. Mindez azonban korántsem jelentette azt, hogy maga a határ is elcsendesedett volna. A Határőrség Országos Parancsnokságának az évre vonatkozó határőrizeti nyilvántartása szerint a magyar–jugoszláv határon kereken 700 provokációt követtek el, vagyis lényegesen többet, mint az előző év során. A zalaegerszegi határőr parancsnokság jugoszláv szakaszán és a nagykanizsai parancsnokság szakaszán összesen 310 határincidens és határprovokáció történt, amiből 99 esetben átkiabálás, 87 esetben propagandaanyag átdobása történt, és 44 alkalommal adtak le lövést a magyar járőrre.<sup>64</sup> A két ország közti normalizálódás pedig csak rövid ideig tartott, 1956 őszén a magyarországi forradalom leverését követő menekültkérdés révén kapott a határ ismét fontos szerepet.<sup>65</sup>

### Bibliográfia

#### Nyomtatott források

- A. Sajti 2011 = A Magyar–Jugoszláv Társaság története (1945. október – 1949 vége). Sajtó alá rendezte: A. Sajti E. *Forrás* 2: 29–56.
- Rákosi 1997 = Rákosi M.: *Visszaemlékezések 1940–1956*. II. kötet. Budapest.
- White Book* 1951 = *White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia*. Beograd.
- Zinner 1989 = *Rajk László és társai a népbíróság előtt. 40 év távlatából [...]*. Közread. Zinner T. Budapest.

<sup>62</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 19. d. 529. fsz. A Muraszemenye-i őr területén történt Pavlovics Szlavkó elfogása tbn., 1951. augusztus 14.

<sup>63</sup> A kétoldalú kapcsolatok normalizálódására lásd: Vukman 2016, 73–79.

<sup>64</sup> MNL OL HOP XIX-B-10 1953. 15. d. 190. fsz. 1953 évi határőrizeti nyilvántartás.

<sup>65</sup> A Szlovéniába 1956-ban menekültekre lásd: Kovács 2016, 18–65.



**Szakirodalom**

- Gellért Kis 1987 = Gellért Kis G.: Szerelmi gyilkosságból politikai gyilkosság? *História* 3: 27–29.
- Hajdu 1992 = Hajdu T.: A Rajk-per háttere és fázisai. *Társadalmi Szemle* 11: 17–36.
- Hódos 1990 = Hódos Gy.: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954*. Budapest.
- Hódos 2005 = Hódos Gy.: *Tettesek és áldozatok. Konceptációs perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest.
- Jakus 2010 = Jakus J.: Titkos háború a déli államhatár mentén az '50-es évek elején. *Közép-Európai Közlemények* 1: 42–54.
- Király 1989 = Király B.: *Honvédségből néphadsereg*. Budapest.
- Király 1995 = Király B.: A magyar hadsereg szovjet ellenőrzés alatt. In: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk. Romsics I. Budapest, 229–244.
- Kiszely 2000 = Kiszely G.: *ÁVH. Egy terrorszervezet története*. Budapest.
- Kovács 2016 = „Hova megyünk, bajtársak?” – „Világnak!” Szlovénia és az '56-os magyar menekültek (»Kam Gremo, prijatelji?« »V svet!« Slovenija in madžarski begunci v letih 1956 in 1957). Szerk. Kovács A. Ljubljana–Lendva.
- Okváth 1998 = Okváth I.: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Budapest.
- Okváth 2006 = Okváth I.: A magyar hadsereg háborús haditervei, 1948–1962. *Hadtörténelmi Közlemények* 1: 34–53.
- Orgoványi 2001 = Orgoványi I.: A déli határsáv 1948 és 1956 között. *Bács-Kiskun megye múltjából* XVII: 253–285.
- Ötvös 2012 = Ötvös I.: *Konceptióváltások. A Rajk-per katonai vonala*. Budapest.
- Ripp 1998 = Ripp Z.: Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. In: *A fordulat évei 1947–1948. Politika, képzőművészet, építészet*. Szerk. Ständeisky É. Budapest, 45–62.
- Ritter 2012 = Ritter L.: Titkos háború a szovjet blokk és Jugoszlávia között, 1948–1955. *Történelmi Szemle* 1: 133–159.
- Szakács–Zinner 1997 = Szakács S. – Zinner T.: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések, 1944–1948*. Budapest.
- Varga 2000 = Varga L.: A Rajk-per háttérében. Ferenczi Edmond és Noel Haviland Field. *Évkönyv, 1956-os Intézet*: 11–25.
- Vukman 2016 = Vukman P.: Barátból ellenség – ellenségből barát (?) A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok (1945–1956). In: *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai szakaszából*. Szerk. Molnár T. Zenta, 45–79.
- Vukman 2017 = Vukman P.: „Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen”. *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)*. Budapest.
- Zinner 2013–2014 = Zinner T.: „A nagy politikai affér.” *A Rajk–Brankov-ügy*. I–II. kötet. Budapest.

**Internetes hivatkozás**

1. link = Ritter L.: *War on Tito's Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Soviet Strategies*.

<https://www.php.isn.ethz.ch/lory1.ethz.ch/collections/colltopic4123.html?id=15463>,  
az utolsó hozzáférés ideje: 2022. február 9.

**Rövidítésjegyzék**

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest.

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest.